

КОНСТИТУЦІЯ 1710 р. ПИЛИПА ОРЛИКА

Перемога Росії над Карлом XII у Полтавській битві 27 червня 1709 р. мала далекосяжні наслідки. Російська держава входила в ряди великих європейських держав. Її позиції, як на півночі – проти Швеції, так і на півдні – проти Туреччини різко посилювалися. Армія Петра I перебувала в Польщі, зокрема на терені Правобережної України. Кримське ханство, Молдавія і Валахія, що були під протекторатом Оттоманської імперії, ставали безпосередніми сусідами Росії. Отже, політична рівновага на сході Європи зміщувалася на бік Російської держави.

Всі ці обставини спонукали Туреччину та її уряд до більш активної політики проти Росії. Цим скористалися Карл XII та обраний гетьманом після смерті І.Мазепи на військовій раді під Бендерами Пилип Орлик. Особливу енергію проявив П.Орлик на дипломатичній ниві. Школа, яку він пройшов в оточенні І.Мазепи в Батурині та особливо під час тримання "уряду" генерального писаря зіграла неабияку роль. Спираючись на підтримку французького резидента в Константинополі Дезавра та представника короля Станіслава Лещинського-Понятовського, всупереч хиткій політиці вищих чинів Порти, дасих на підкупи, а цим користувалися, зокрема, уповноважені Росії/, Пилипу Орлику вдалося схилити Туреччину до активної підтримки задуманої ним акції по організації військового походу проти Росії з метою відвоювання Гетьманщини та Польщі для Станіслава Лещинського. З цією метою був утворений військовий союз у складі старшин з оточення Орлика, запорозького козацтва на чолі з кошовим К.Гордієнко, Швеції і Кримського ханства. Карл XII оголосив себе "протектором і оборонцем" України.

Для того, щоб спертися на власні військові сили, а ними могли бути лише запорожці, П.Орлик та старшина вирішили юридично закріпити свої взаємини. Саме тому, у квітні 1710 р., коли Орлик був обраний гетьманом, й з'явився цей оригінальний документ - "Конституція" П.Орлика, яка містила спеціальні статті щодо Запорозжя. Певною мірою вона відбивала сподівання широкого загалу козацтва.

Документ відзначається певним антиросійським спрямуванням. Це й зрозуміло: він вийшов з вузького кола старшин, які зазнавши поразки та перебуваючи в еміграції, намагалися цим привернути на свій бік народ Лівобережної України, що зазнавав утисків як від "своїх" старшин, так і російських воевод і воєначальників.

З зовнішнього боку "Конституція" не являє собою акту, який би містив точно сформульовані норми. В багатьох місцях питання про норми лише ставиться, право ж формування їх надавалось самому гетьману. Очевидно, що юридична думка у старшини тих часів не достатньо ще викристалізувалася, щоб вона могла втілитися в чіткі визначені положення. Але це не применшує значення документу. В його нечітких описових формулюваннях досить ясно вимальовується ідеологічне прагнення старшини, яка намагалася як панівний клас, відігравати керівну роль в державних справах Гетьманщини після відторгнення її /як планували П.Орлик та старшина/ від Росії за допомогою іноземної військової сили.

Акт обрання П.Орлика гетьманом і договір з ним були затверджені шведським королем, як "протектором України".

"Конституція", до складання якої причетні сам П.Орлик та його прибічники - старшини Г.Герцик і А.Войнаровський, має преамбулу й 16 параграфів.

Зокрема, в преамбулі схематично викладено історію "Війська Запорозького" і всього "малоросійського народу", при чому стверджується, що предки козацтва стали засновниками Руської держави; далі зазначено про втрату "козацьким народом"

незалежності внаслідок його завоювання польськими королями Болеславом Хоробрим та згодом Стефаном Баторієм. Історичними міфами – про спорідненість козаків, шведів і татар /які, нібито походять від спільного сарматського кореня/, – виправдовується протекторат Швеції і допомога Кримського ханства у війні П.Орлика та його прибічників проти Росії.

В основному тексті "Конституції" П.Орлика проголошуються основні принципи побудови гетьманської держави /Гетьманщини/.

В § I розглянуто питання віри, при цьому заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, тут же стверджується про відновлення автокефалії та номінальне підпорядкування православної церкви на Україні константинопольському патріархату.

В § 2 визначаються кордони Гетьманщини, які повторюють кордони, визначені Зборівською угодою 1649 р. Гетьман повинен охороняти цілісність і непорушність території України.

В § 3 фіксується відношення до Кримського ханства, з яким в момент укладання договору були пов'язані особливо важливі для козацької старшини відносини і сподівання.

Два параграфи /4 і 5/ стосувалися спеціально інтересів Запорожжя.

Починаючи з § 6, в договорі йдеться виключно про внутріполітичні справи України її управління й вирішення питань, висунутих практикою життя Гетьманщини за попередніх правителів. Центральним в § 6 є питання про структуру влади. Цей параграф викликав, як згадував у своїх мемуарах П.Орлик, значну суперечку серед старшин-авторів "Конституції" – Г.Герцика, К.Гордієнко, А.Войнаровського та ін. Згідно з "Конституцією" гетьман без думки ради /до якої входить генеральна старшина, полковники і по одному представнику від міст/ не мав права вирішувати справ державної ваги. Генеральну військову раду передбачалось збирати тричі на рік – на Різдво, на Великдень і в свято Покрови. В цьому параграфі знайшли вияв спроби юридично оформити політичні прагнення генеральної й полкової старшини, що визріли наприкінці ХУП–початку ХУІІІ ст. Як бачимо, вихідним моментом цього параграфу договору було негативне

Й навіть вороже відношення старшини до ідеї самодержавної влади, зловживання необмеженою владою тощо.

Мала бути обмежена й судова влада гетьмана. Всі важливі справи / в тому числі зв'язані з образом честі гетьмана / він мав передати на розгляд Генерального суду.

Гетьман був повністю відсторонений від розпорядження військовим скарбом. Він міг користуватися лише визначеними прибутками. В аналогічному становищі перебували полковники. Для завідування скарбом й всіма прибутками Війська Запорозького створювалася посада генерального підскарбія, незалежного від гетьмана. Відповідно запроваджувались посади підскарбіїв у полках.

Отже, генеральна старшина стосовно гетьмана мала зайняти більш самостійне становище. Водночас за гетьманом зберігався загальний нагляд за діяльністю адміністрації. Він не повинен був допускати зловживань й чинити утиски козацтву та поспільству. Маючи на увазі попередню практику гетьманів за підкуп призначати чи інших осіб на вищі "уряди", "Конституція" містить особливу заборону застосовувати підкуп й встановлює виборність посад. Обрання мало відбутися, однак, зі згоди гетьмана і ним затверджуватися. Ці ж правила стосувалися і полкових "урядів".

Велика увага звернута на фінансові й економічні питання /оренди, різні побори, підводна повинність тощо/.

Характерним для "Конституції" є порушення питання про статус міст : права і привілеї міст стверджуються у кількох параграфах /зокрема, 12,13/. Слід зазначити, що складачі документу враховують практику діяльності адміністрації Гетьманщини за попередніх гетьманів, тому темою окремого § 14 стало законодавче обмеження зловживань старшинських урядовців, судової тяганини тощо.

"Конституція" П.Орлика до 1714 р. діяла на частині території Правобережної України, тут полкові й сотенні канцелярії мали з неї копії.

Текст "Конституції" був складений латинською і руською /діловою /мовами; в руськомовному тексті історико-генеалогічні викладки про сарматське походження шведів і татар відсутні. /Текст "Конституції" П.Орлика руською /діловою/ мовою опублікований О.Бодянським: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1859, Кн. I, Ч. II—С. 242—253/.

"Конституція" П.Орлика являє собою інтерес як пам'ятка суспільно-політичної думки України початку ХУІІІ ст., вираження поглядів певних старшинських кіл. Михайло Драгоманов давав високу оцінку цьому документу, називаючи його "Конституцією України", в якому проявилася ідея лібералізму ХУІІІ ст. та видно вплив західноєвропейського парламентаризму.

У 1929 р. дослідник історії українського права академік АН УРСР М.Василенко опублікував свою розвідку про текст "Конституції" П.Орлика. Він стверджував, що цей документ вже значно відрізняється від подібних договорів в епоху середньовічної Європи /котрі мали міждинастичний характер/, наближаючись до конституції монархій нової доби з їх тенденцією до обмеження влади монарха. Він писав: "Це свого роду українська конституція, яка засвідчувала про напрямок політичної думки в українській еміграції того часу. А оскільки як ідеї ці не могли народитися зразу, раптово, за кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних співвідношень життя, то слід думати, що ідеї, які покладені в основу договору Орлика, поділяли не лише емігранти, але й найбільш свідомо частина старшини, яка не приєдналася до Мазепи, залишившись вірною московському урядові".

І далі: "Договір ...інтересний не лише як вираження бажань і прагнень української старшини, але й як перший конституційний акт на Україні, при допомозі якого панівний клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України".

Цей документ знаходився з-поміж зібрання листів і паперів шведського короля Карла XII, польського — Станіслава Лещинського, Кримського хана, київського воєводи Й.Потоцького та Пилипа Орли-

ка, незначна частина з них вміщена в "Истории Малороссии" Миколи Маркевича М., 1842, т. IY-с. 339-341/; більша частина цих матеріалів - копії, зроблені власноручно генеральним хорунжим Миколою Ханенком / в царювання Єлизавети Петрівни/, який за гетьмана І. Скоропадського служив канцеляристом. Можливо, він списав їх з оригіналів, наданих йому тими старшинами, котрі одержавши "прощення", повернулися з Туреччини на Україну. Більшість матеріалів написано латинською мовою, частина їх польською. Відомий історик і археограф О. Бодянський, як уже зазначено, одержав їх від нащадків Ханенка і опублікував у "Чтениях в Императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете".

Нами використано й проаналізовано текст латинською мовою цього документу.